

KRATEK ORIS PRAVNO-POLITIČNEGA POLOŽAJA SLOVENSKEGA
PREBIVALSTVA JULIJSKE KRAJINE OD ITALIJANSKEGA VSTOPA
V VOJNO IN NAPADA NA JUGOSLAVIJO DO ITALIJANSKE
KAPITULACIJE V SEPTEMBRU 1943

Samo KRISTEN

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: samo.kristen@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava glavne značilnosti pravno-političnega položaja slovenskega prebivalstva Julijske krajine v času od italijanskega vstopa v vojno in napada na Jugoslavijo do kapitulacije 8. septembra 1943. Do konca leta 1940 so bili v Julijski krajini uporabljani preventivni in represivni ukrepi, uveljavljani na celotnem območju italijanske države, vendar v večjem številu in z nekaterimi specifičnostmi (ustanavljanje "specialnih bataljonov" kot posredna oblika konfinacije oziroma internacije za vojne obveznike slovenskega in hrvaškega rodu ter njihovo pošiljanje v notranjost Italije). Po aneksiji Ljubljanske pokrajine se položaj ni izboljšal, temveč se je že od dne italijanskega vstopa v vojno nenehoma slabšal (npr. množične aretacije v avgustu 1940, prisilne evakuacije civilnega prebivalstva iz obmejnega pasu pred napadom na Jugoslavijo, drugi tržaški proces decembra 1941), na razširitev partizanskega gibanja prek nekdanje rapalske meje pa so oblasti v letih 1942-43 odgovorile podobno kot v Ljubljanski pokrajini – s požigi vasi, poboji civilistov, aretacijami, deportiranjem in interniranjem sodelavcev ter njihovih sorodnikov. Posebno sodišče za zaščito države je v Rimu je še naprej izrekalo smrtne in težke zaporne kazni, v Trstu pa je bil ustanovljen "Posebni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino" z obsežnimi diskrecionarnimi pooblastili pri zatiranju antifasističnega delovanja. Po Mussolinijevem padcu so se v kratkem obdobju badogli-evskega interregnuma sicer pojavljale posamične pobude za izboljšanje pravnega položaja slovenskega prebivalstva, a je vlada v Rimu zanje ostajala gluha.

Ključne besede: pravni položaj narodnostnih manjšin, Slovenci, Julijska krajina, Trst, Gorica, Italija, Ljubljanska pokrajina, fašizem, druga svetovna vojna

A SHORT DELINEATION OF THE LEGAL-POLITICAL STATUS OF
SLOVENE POPULATION IN THE VENEZIA GIULIA REGION FROM ITALIAN
ENTRY INTO WORLD WAR II AND AGGRESSION AGAINST YUGOSLAVIA
TO THE ITALIAN CAPITULATION IN SEPTEMBER, 1943

ABSTRACT

The present contribution discusses some of the major characteristics of the legal-political position of the Slovene population of the Venezia Giulia region from the time Italy entered World War II and attacked Yugoslavia to the capitulation on 8 September, 1943. Until the end of 1940, certain preventive and repressive measures were practiced, as already firmly established in the entire territory of the Italian state, except that in much greater numbers and with some special features (formation of "special battalions" as a direct form of confinement or internment for war servicemen of the Slovene and Croatian stock to be eventually sent into Italy's interior). After the annexation of the "Ljubljana Province", the situation did not improve but only began to worsen with the Italian entry into war (e.g., mass detentions in August 1940, forcible evacuations of the civil population from the crossborder belt prior to the attack on Yugoslavia, the Second Trieste Trial in December, 1941), while in 1942-1943 the authorities reacted to the expansion of the partisan movement across the former Rapallo frontier in a similar manner as in Ljubljana Province, i.e., by burning villages, killing civilians, arresting, deporting and interning collaborators and their relatives. In Rome, a special court for the protection of the state continued to pronounce death and harsh prison sentences, while in Trieste a "Special Public Security Inspectorate for the Venezia Giulia Region" was set up, with almost unlimited power in the oppression of the anti-fascist movement. After Mussolini's fall, some initiatives for the improvement of the legal status of the Slovene population were indeed made in the short period of the Badoglio interregnum, but the government in Rome remained deaf to all pleas.

Key words: legal status of national minorities, Slovenes, Venezia Giulia, Trieste, Gorizia, Italy, Ljubljana region, fascism, World War II

V aprilu 1941 je fašistična Italija z nenapovedanim, v vojnem zavezništvu s Hitlerjevo Nemčijo, Bolgarijo in Madžarsko sproženim napadom na Kraljevino Jugoslavijo in z aneksijami njenih ozemelj mednarodnopravno enostransko razveljavila rapalsko mejo, tako imenovani *sacro confine*. Šestindvajsetega aprila 1941, deset dni po kapitulaciji jugoslovanskih oboroženih sil, je italijanski zunanji minister grof

Ciano v svoj dnevnik zapisal: "Skupaj z Ducejem pripravljamo dekret za aneksijo Ljubljane: italijanske province s široko administrativno, kulturno in fiskalno avtonomijo. Naše liberalno ravnanje, v primerjavi z nečloveškim nemškim, bi nam moralo prinesiti simpatijo Hrvatov (sic!)."¹

Tretjega maja 1941 si je Kraljevina Italija s kraljevim zakonskim dekretom ("decreto-legge") tudi formalnopravno anektirala velik del predvojne Dravske banovine z glavnim mestom Ljubljano. S tem se je slovensko ozemlje pod Italijo spomladi 1941 povečalo za 4550 kvadratnih kilometrov, s 339.751 prebivalci na novo anektiranem ozemlju pa se je znotraj meja Kraljevine Italije znašlo že okrog 700.000 Slovencev. Ustanovitev in priključitev tako imenovane Ljubljanske pokrajine je bila v flagrantnem nasprotju z določili mednarodnega vojnega prava, ki ne dopušča aneksije v vojaških operacijah okupiranega ozemlja pred podpisom mirovne pogodbe.

Rapalska meja, ki je *de jure* prenehala obstajati, je sicer še vedno delila stare državljane od "aneksijskih", vendar le v obliki interne carinske in policijske ločnice, medtem ko se je nova državna meja po sklenitvi Dunajske pogodbe pomaknila do reke Save. Slovenskemu prebivalstvu Ljubljanske pokrajine je bila s posebnim statutom zagotovljena etnična in kulturna avtonomija. Fašistični režim, ki se je zavedal umetnega značaja nove razmejitve, je hotel z njegovo podelitvijo pokazati svojo "velikodušnost" v primerjavi z nacistično politiko brutalne germanizacije na Gorenjskem in Štajerskem, si tako pridobiti naklonjenost novih podložnikov, spričo nezaupanja do prikritih namenov osnega zaveznika pa dolgoročno tudi otežiti tradicionalni nemški *Drang nach Triest*.

Po sprejetju dekreta o priključitvi Ljubljanske pokrajine sta številčno močno povečano slovensko manjšino pod Italijo, ki je zdaj štela že skoraj polovico slovenskega naroda, sestavljali dve kategoriji prebivalstva. Slovcem, predvojnimi državljani Italije, za katere je še naprej v celoti veljala zakonodaja Kraljevine Italije, vključno z vsemi raznarodovalnimi predpisi fašističnega "ventennia",² so se namreč pridružili tako imenovani aneksijski državljani ("cittadini d'annessione") uradno dvojezične Ljubljanske pokrajine, ki so dobili avtonomijo in bili oproščeni vojaške obveznosti. Hkrati je na anektiranem območju Ljubljanske pokrajine tako kot na vseh drugih ozemljih bivše Jugoslavije, ki so jih zasedle italijanske sile, po Mussolinijevem ukazu z dne 24. aprila 1941 še naprej veljala stara jugoslovanska zakonodaja "v civilnih, trgovinskih, meničnih in kazenskih zadevah", če ne bi bilo odrejeno drugače "s posebnimi določbami, ki jih izdajo italijanske oblasti".³

1 "Insieme al Duce prepariamo il decreto per l'annessione di Lubiana: una provincia italiana con larghe autonomie amministrative, culturali e fiscali. Il nostro trattamento liberale, confrontato con quello inumano dei tedeschi, dovrebbe attirarci la simpatia dei croati ..." (Ciano, 1947, 22)

2 Sistematična italijanizacija priimkov, ki je imela zakonsko podlago v letu 1926, se je na primer, kot opozarja Paolo Parovel, nadaljevala vse do leta 1945, s sporadičnimi epizodami pravzaprav vse "do danes" (Parovel, 1985, 35).

3 Za izvirno besedilo odredbe gl. Ferenc, 1999, 33-34. V okviru ukrepov, ki jih je prineslo s seboj vojno

Toda z najnovejšo arondacijo državnega ozemlja se je pojavil tudi položaj, ki je bil povsem očitno paradoksalen; pravkar priključenim Slovencem, ki niso bili polnopravni državljani Kraljevine Italije, je fašistični režim dopustil uporabo lastnega jezika, obstoj lastnega šolstva in soudeležbo v pokrajinski administraciji, njihovim prav tako številnim rojakom v Julijski krajini pa je vse to še naprej odrekal.⁴ Seveda so strankini hierarhi v Julijski krajini nemudoma začeli opozarjati na privlačnost zgleada, ki bi ga lahko imel obstoj "slovanskih" šol in upraviteljev v Ljubljanski pokrajini, svarila pa je bilo slišati tudi iz vojaških krogov. "Želja po boljšem ravnanju, podobnem tistemu, ki so ga deležni ljubljanski Slovani, lahko v tem trenutku samo obuja težnje po slovanskem jeziku, slovanski šoli, boljšem ravnanju s Slovani," morda pa celo po "posebni politični obliki, ki jo je razsulo nekdanje Jugoslavije uničilo" in "jo bo ruski poraz dokončno pokopal ..." (Ferenc, 1987, 160) je generalni štab kopenske vojske štiri mesece po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo opozarjal vrhovnega poveljnika Benita Mussolinija.⁵

stanje na celotnem državnem ozemlju, je Benito Mussolini kot vrhovni poveljnik oboroženih sil 3. oktobra 1941 z razglasom, objavljenim v uradnem listu Kraljevine Italije 7. oktobra 1941, za sojenje kaznivih dejanj proti državi in režimu pooblastil vojna sodišča pri poveljstvih armad in teritorialnih obramb, nato pa z novim razglasom 24. oktobra 1941 kategorijo kaznivih dejanj v pristojnosti vojnega sodstva razširil še na protirežimsko in protidržavno propagandno delovanje in manifestacije. Kralj Vittorio Emanuele III. je prav tako 3. oktobra 1941 izdal ukaz, da se njegova odredba z dne 4. aprila 1941 – torej tik pred napadom na Jugoslavijo – o razglasitvi vojnih razmer na delu matičnega ozemlja razširja tudi na teritorije, ki so bili z kraljevima dekretoma tretjega in osemnajstega maja 1941 priključeni Kraljevini Italiji, to pa je seveda pomenilo, da so od oktobra 1941 tudi za Ljubljansko pokrajino veljale vojne razmere. Hkrati je bil še pred koncem leta s kraljevskim dekretom z dne 26. decembra 1941 ("Estensione delle leggi fondamentali del regno ai territori annessi con Regi decreti-legge 3 maggio 1941-XIX e 18. maggio 1941-XIX N. 452") tudi na Ljubljansko pokrajino razširjen temeljni korpus italijanske zakonodaje (za celotno besedilo dekreta gl. Cuzzi, 1998, 294-296).

4. Dennison I. Rusinow je takole ponazoril osnovno dilemo, pred katero so stali fašistični oblastniki ob priključitvi novih ozemelj: "Of these new Italian territories with their compactly Slav populations, the ones adjacent to the old frontiers – Ljubljana Province and the Kupa district – posed a special problem for their new masters: how could the inhabitants be reconciled to Italian rule (an urgent need, in view of manifest German territorial greed just beyond highly artificial new frontiers) without broad guarantees that their separate national identities be respected, yet how could they be given guarantees clearly denied their co-nationals within the former boundaries of Italy just to the west? The Italians answered by attempting to have it both ways, by granting Slovene and Croat schools, administration, and cultural organisations in the new territories while continuing to deny them in the old. Striking enough in Ljubljana, the anomalies were even more ridiculous in the expanded Quarnero in which Croats living in eastern districts enjoyed important rights denied to Croats living in western areas of the same province." (Rusinow, 1969, 273-274).
5. Iz perspektive Slovencev in Hrvatov, "starih" državljanov kraljevine Italije, naj bi bil omenjeni "paradoks" v interpretaciji italijanskega avtorja videti takole: "Naturalmente gli Slavi della Venezia Giulia, appartenenti ai territori annessi dopo la prima guerra mondiale, divennero ancor più furibondi perché, ad esempio a Fiume, persone abitanti a pochi metri di distanza, nella zona neo-annessa, godevano di diritti di cui i vecchi croati, cittadini italiani dal 1924, non frudevano. Nella Slovenia, i nuovi cittadini italiani di lingua slava apprezzarono molto il fatto di non essere maltrattati come i loro connazionali viventi nei territori occupati dalla Germania o da essi forzatamente fatti trasmigrare

V juniju 1941, ko se je tudi ob italijanski asistenci, zaobseženi v kratici ARMIR, začel boj za germanski "Lebensraum" na vzhodu, je italijanski zgodovinar in geograf Giuseppe Caraci v reprezentativnem mesečniku "Le vie d'Italia" ugotavljal, da ni treba videti nikakršnega naključja v dejstvu, da se je "reorganizacija evropskega teritorija za nas Italijane začela z ustvaritvijo devetindevetdesete province Kraljevine, imenovane po Ljubljani" (Caraci, 1941, 671). Glavnemu mestu nove province, ki naj bi presenečalo s svojim "čisto nič balkanskim", temveč "poudarjeno zahodnjaškim in srednjeevropskim videzom", je prerokoval kar najboljšo prihodnost. Hkrati je Ljubljani, v kateri naj bi bil opazen kontrast med njeno "skromno demografsko strukturo" in "njeno voljo, da se afirmira kot veliko mesto v najbolj dostojanstvenem pomenu te besede", s tipično nabuhlo patetiko fašističnega režima zagotovil: "Ta ambicija, ki se pod režimom jugoslovanskih bratov ni mogla uresničiti, bo izpolnjena, o tem smo lahko prepričani, pod srečnim znamenjem Rima." (Caraci, 1941, 680)

Osem mesecev zatem je italijanski okupator na oboroženo vstajo, sproženo po nemškem napadu na ZSSR, odgovoril tako, da je Ljubljano kot prvo mesto v Evropi obdal z bodečo žico, zvezni tajnik nacionalne fašistične stranke Aldo Vidussoni pa je ob nastopu novega leta 1942 že izpovedoval odkrite genocidne namere v razmerju do Slovencev nasploh. Šestindvajsetletni Tržačan, ki je na čelo PNF prišel konec decembra 1941, pri tem niti ni več razločeval med Slovenci, državljani Italije, in "aneksijskimi državljani" v Ljubljanski pokrajini. "Hoče pobiti vse. Dovolim si pripomniti, da jih je milijon. Ni pomembno – odgovori odločno – treba je ravnati kot Askarji in jih vse iztrebiti ..." (Ciano, 1947, 110) si je 5. januarja 1942 v svoj dnevnik zapisal zunanji minister, očitno tudi sam presenečen nad morilskimi vizijami tržaškega jurista.

Kmalu po začetku prve velike protipartizanske ofenzive je tudi Cianov tast ljudstvu, ki "nas ne bo nikoli ljubilo", zagrozil s "trdim in neupogljivim zakonom Rima". "Non sarei alieno dal trasferimento di masse di popolazioni," (Ferenc, 2000, 15) je dejal 31. julija 1942 v Gorici Mussolini in hkrati napovedal "nov cikel" v ravnanju s "Slovani" znotraj italijanskih meja: "Ta ljudstva si bodo zapomnila, da je zakon Rima neupogljiv. Ukazujem izvajanje tega zakona. Tisti, ki ne bodo položili orožja in nehali bolno sanjati, naj vedo, da bodo popolnoma uničeni; njihovo imetje in njihove hiše bodo dobesedno zbrisane z zemlje. Takšen je bil večni zakon Rima, bodisi v času republike bodisi v času cesarstva." (Ferenc, 1987, 409)

Z direktivami, izrečenimi v Gorici, se je italijanski diktator že zelo približal totalitarnemu vzorniku v Berlinu (Fogar, 1999, 34), njegove grožnje pa so podobno kot tista, ki se je zdelo grofu Ciano v januarju 1942 še pretirana, napovedovale ne le izrazito zaostritev metod, s katerimi naj bi bil zlomljen slovenski odpor, temveč tudi

altrove. Invece i loro connazionali dell'antica Venezia Giulia cominciarono a protestare per ottenere, essi pure, scuole ed amministrazioni proprie, facendo risvegliare quel fermento che si era assopito ..." (De Castro, 1981, 141)

neprikrito tendenco po brisanju ločnic med obema deloma slovenskega naroda znotraj italijanskih meja.⁶ Dva dni po Mussolinijevem obisku Gorice je poveljnik 11. armadnega zbora general Robotti takole povzel operativni in politični smisel podeljenih navodil: "Internirati neomejeno vse. Višjim oblastem ni tuja misel, da interniramo vse Slovence ter naselimo namesto njih Italijane (družine ranjencev in padlih Italijanov). Z drugimi besedami, da uskladimo rasne meje s političnimi." (Ferenc, 2000, 15)⁷ Neronski ukaz, izrečen na Robottijevem sestanku s podrejenimi oficirji, je bilo v vsej njegovi radikalnosti mogoče postaviti enakopravno ob bok Vidussonijevi izjavi: "Za vsako ceno je treba obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci in bi morala biti uničena vsa Slovenija." (Ferenc, 1999, 22)

Ne le, da se pravni in dejanski položaj Slovencev v Julijski krajini po priključitvi "ljubljskih bratov" ni v ničemer izboljšal, temveč se je že od dne, ko je fašistična Italija vstopila v vojno na strani Nemčije, še dodatno poslabšal. Raznarodovalni načrti, ki jih je po nemškem napadu na Poljsko elaboriral Mussolinijev ekspert za etnična vprašanja Italo Sauro (njihov cilj je bil izenačiti etnično mejo z državno), so sicer vsaj začasno ostajali v predalu,⁸ toda že 16. avgusta 1940, ko se je italijanska vojska po porazu Francije začela koncentrirati v bližini jugoslovanske meje, je podsekretar italijanskega notranjega ministrstva Guido Buffarini Guidi izdal odredbo, da je z obmejnega področja Julijske krajine treba odstraniti vse vojake "slovenskega" rodu ("di ceppo slavo"). Hkrati so bili "drugorodni" vojni obvezniki množično uvrščani v kategorijo "politično sumljivih", označenih z oznako S. P. ("sospetti politici"). Številni slovenski in hrvaški vojni obvezniki iz Julijske krajine so bili poslani v notranjost države in bili tam podrejeni režimu, ki je bil pravzaprav bolj podoben internaciji kot regularnemu služenju vojaškega roka. K temu velja dodati, da je moralo spomladi 1941, oziroma tik pred italijanskim napadom na Jugoslavijo, slovensko prebivalstvo v obmejnem pasu ob spremljevalnih ukrepih (rekviriranju ži-

6 Da bi bil odstranjen sleherni dvom v tem pogledu, je tržaški Il Piccolo 4. avgusta 1942 izrecno podčrtal, da so bile Mussolinijeve besede namenjene nasprotnikom "tako na tej kot na drugi strani stare meje ..." (Aph, 1967, 428).

7 Sam "Duce" je – si je v dnevnik zapisal šef generalnega štaba italijanske vojske, maršal Ugo Cavallero – ukazal, naj se premoženje slovenskih "upornikov" konfiscira v prid italijanske države in bodočih italijanskih naseljencev. Kot opozarja britanski zgodovinar Denis Mack Smith v razpravi o pogosti praksi falsificiranja dokumentov v delih italijanskih avtorjev, je na omembo tega Mussolinijevega ukaza mogoče naleteti le v prvi, leta 1948 objavljeni izdaji Cavallerovega dnevnika, v naslednji "avterični" iz leta 1984, ki je sicer mnogo obsežnejša, pa je bil preprosto izpuščen (Mack Smith, 1996, 179-180).

8 Gl. faksimile originalnega dokumenta Itala Sauro in njegov angleški prevod v Italian Genocide Policy (1954, 144-147). Prim. tudi: Načrti Itala Sauro za "eliminacijo slavizma" 11. decembra 1939 in 18. novembra 1941 v Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 243-250. Prim. tudi: Kacin Wohinz, 1991, 237-244. O sarni problematiki je na italijanski strani podrobneje pisal Teodoro Sala (1974), na slovenski pa Milica Kacin Wohinz (1982; 1991, 237-244).

vine in podobno) zapustiti svoja bivališča, po prisilni evakuaciji v notranjost polotoka pa se je lahko vnilo na izpraznjene in opustošene doinove šele čez nekaj tednov, ko je že pretrpelo veliko materialno škodo (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 85).

S tovrstnimi posebnimi ukrepi, sprejetimi znotraj horizonta načrtovane vojaške akcije proti Kraljevini Jugoslaviji, je bil dejansko že presežen sveženj tistih ukrepov, ki jih je sicer na celotnem ozemlju Kraljevine Italije potegnila za seboj razglasitev vojnega stanja dne 10. junija 1940 (tj. preventivno konfiniranje "politično sumljivih" državljanov, zaplembe tujih časopisov itd.).

Če so bili torej do konca leta 1940 v Julijski krajini (sicer pogosteje kot drugod in tudi predvsem zoper tukajšnje "tujerodno" prebivalstvo) uporabljani "tradicionalni" ukrepi, uveljavljani na celotnem območju Italije (aretacije, konfinacije in ovadbe Posebnemu fašističnemu sodišču za zaščito države), pa je bilo tu mogoče govoriti tudi o nekaterih specifičnostih, med katere je -- ob že navedenih -- sodilo zlasti ustanavljanje "specialnih bataljonov" (battaglioni speciali) kot posredna oblika konfinacije oziroma internacije za "nezanesljive" vojne obveznike slovenskega in hrvaškega rodu. Slovenske in hrvaške vojne obveznike so že od leta 1940 in še posebno od februarja 1941 naprej množično premeščali v te bataljone, zaradi nezanesljivosti stacionirane v južno Italijo in predvsem na Sardinijo. Hkrati je kljub velikemu številu "izločenih" še vedno okrog 25.000 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine do kapitulacije septembra 1943 služilo v italijanski redni armadi in mornarici, a so bili tudi v okviru rednih oboroženih sil izpostavljeni različnim oblikam šikaniranja, zapostavljanja in nezaupanja.⁹

Ko je v avgustu 1940 Benito Mussolini oba največja otoka, Sardinijo in Sicilijo, razglasil za "vojni območji" ("zona di guerra"), je s posebnim dekretom ustanovil tudi vojni sodišči, pristojni za vsako od obeh vojnih območij. Značilno je, da je ustanovitev obeh vojnih sodišč časovno sovpadala s formiranjem "posebnih bataljonov", sestavljenih predvsem iz "aloglotnih" prebivalcev Julijske krajine. Natančni podatki niso znani, toda po nekaterih ocenah je vojno sodišče samo na Sardiniji izreklo "najmanj 30 obsodb nad našimi ljudmi" (Vsi procesi, 1970, 12). obe sodišči pa sta delovali tudi po kapitulaciji Italije še vse v leto 1944.¹⁰

9 Precejšnje število jih je iz vrst italijanskih vojnih ujetnikov prešlo v sestav jugoslovanske kraljeve vojske na Blížnjem vzhodu. V letih 1941-1943 jih je namreč v jugoslovansko vojsko rekrutiral Čokov in Rudolfov Jugoslovanski odbor iz Italije, britansko dovoljenje, da to lahko stori, kljub temu da je šlo za državljane Kraljevine Italije, pa je že kazalo na spremenično stališče Londona do možnosti revizije rapalske meje na prihodnji mirovni konferenci. Tudi ti nekdanji italijanski ujetniki so po preusmeritvi britanske politike z Draže Mihailoviča in njegovih četnikov na Tita in partizane v največji meri vstopili v partizanske prekomorske brigade. Prekomorcev je bilo vsega skupaj 35.000, od tega 27.000 Slovencev, med njimi pa je bilo spet 22.000 Slovencev državljanov Italije (Klun, 1995, 284).

10 Srečko Vilhar v predgovoru k slovenskemu izvečku iz knjige AULA IV omenja primer, da je neke vrste ilegalni fašistični "Femegericht" v enem od britanskih ujetniških taborišč v Afriki Slovence, ki so se prostovoljno prijavili v britansko vojsko, obsojal na smrt, do dejanske izvršitve te obsodbe "pa naj bi prišlo šele po fašistični zmagi, ki je ni bilo" (Vsi procesi, 1970, 13).

Vse do vstopa Italije v vojno se je fašistični režim omejeval predvsem na preventivno konfiniranje svojih nasprotnikov, in sicer na podlagi zakona o javni varnosti št. 1848 z dne 6. novembra 1926,¹¹ dne 8. junija 1940, torej dva dni pred italijansko vojno napovedjo Veliki Britaniji in Franciji, pa je notranje ministrstvo že izdalo predpise, ki so določali ustanavljanje koncentracijskih taborišč in lokacije, na katerih bi bilo mogoče interniranje izvesti.¹² Interniranje državljanov Italije je bilo sankcionirano s kraljevim ukazom z dne 17. septembra 1940, ki je za njegovo izvedbo pooblaščal ministrstvo za notranje zadeve. To je za upravni postopek interniranja ustanovilo urad za internirance z oddelkoma za Italijane in tujce. Pokrajine, določene za ustanavljanje koncentracijskih taborišč, so bile razdeljene na pet območij, načelovali pa so jim generalni inšpektorji javne varnosti. V južni Italiji in na otokih, kjer je bilo že pred vojno konfiniranih veliko Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine (največ jih je pripadalo kategorijam "antifašistov", "slavofilov" in "komunistov"),¹³ so nekatere kolonije konfinirancev po kratkem postopku "prekrstili v koncentracijska taborišča" (Ferenc, 2000, 10), predpisi za koncentracijska taborišča pa so bili zelo podobni tistim za konfinacijo.

Takoj po priključitvi Ljubljanske pokrajine Kraljevini Italiji je notranje ministrstvo predvsem na pobudo zunanjega ministra grofa Ciana sicer odredilo "naklonjeno obravnavanje" slovenskega prebivalstva tudi v Julijski krajini, toda odredba, ki naj bi imela pozitivne učinke zlasti na položaj v Ljubljanski pokrajini (Apih, 1966, 393), je ostala zgolj na papirju. Prav nasprotno, politika represije in logika različnih, tudi širše plasti "drugorodnega" prebivalstva zajemajočih preventivnih in represivnih ukrepov je po množičnih aretacijah poletu 1940, s katerimi je bilo obglavljeno politično vodstvo slovenske manjšine, že konec leta 1941 dosegla vrh v zastraševalnem političnem procesu zoper Slovence, ki je potekal med drugim in štirinajstim decembrom v Trstu, kamor se je že drugič iz Rima preselilo "Posebno sodišče za zaščito države" ("Tribunale speciale per la difesa dello stato").¹⁴

11 Po bolonjskem atentatu na Benita Mussolinija je bil poleg zakona o javni varnosti leta 1926 sprejet tudi zakon o zaščiti države, ki je vpeljal smrtno kazen za dejanja zoper kralja, kraljevo družino, predsednika vlade ter nekatere druge kategorije kaznivih dejanj, in ustanovljeno posebno sodišče za zaščito države. Zakon o javni varnosti je predvideval tri preventivne ukrepe – svarilo ("diffida"), opomin ("ammonizione") in konfinacijo ("confino di polizia"). V skladu z njegovimi določbami je lahko pokrajinska komisija za konfiniranje vsakogar, ki je bil opredeljen kot antifašist ali politično sumljiv, poslala v konfinacijo v osamljenih krajih južne Italije (Abruzzi, Basilicata, Kalabrija) ali na otokih (Lipari, Ustica, Tremiti, Ponza, Ventotene, Favignana, Lampedusa), in sicer za dobo od enega do petih let. V začetku določeno dobo konfinacije je bilo mogoče tudi podaljšati.

12 Poleg interniranja v zbirnih taboriščih se je uporabljal tudi preventivni ukrep prisilnega bivanja na določenem kraju pod policijskim nadzorstvom oziroma tako imenovano interniranje po občinah.

13 Do padca fašističnega režima 25. julija 1943 je bilo v konfinaciji okrog 13.050 oseb, od teh 1266 iz Julijske krajine (Ferenc, 2000, 5).

14 Že Lavo Čermelj je opozoril, da seznam procesov pred Posebnim tribunalom, objavljen v delu AULA IV, ni popoln (Prim. Čermelj, 1965, 344), in v tej zvezi omenil sojenje proti skupini 13 Slovencev, ki

Sprva so fašistične oblasti načrtovale več procesov, a so se zatem odločile za združitev v enega samega, ki ga je vodil predsednik tribunala, general fašistične milice Tringali Casanova. Obtoženci so bili razdeljeni na tri skupine; na 26 "komunistov", voditeljev in simpatizerjev KP, 12 "teroristov", pripadnikov TIGR, in 22 "izobražencev" iz pretežno liberalno in krščansko usmerjenih krogov. Obtožnica, temelječa na 18 členih italijanskega kazenskega zakonika, je nekaterim obtožencem očitala sodelovanje z britansko obveščevalno službo, drugim pa prizadevanje po vzpostavitvi sovjetske republike, a je bila hkrati poenotena v skupni ugotovitvi, da gre za zarotniško gibanje, ki ima kljub različnim nazorskim profilom posameznih obtožencev za skupen cilj rušenje državne integritete Italije in rešitev "jugoslovanske manjšine izpod zatiralčevega jarma".

Seveda je ta prvi veliki sodni proces zoper Slovence v času druge svetovne vojne vzbudil tudi ustrezno veliko pozornost zavezniške javnosti. "Vsi obtoženi so člani slovenske nacionalne skupnosti v Italiji ..." je 8. decembra 1941 ugotavljal Ralph Murray, funkcionar *Political Intelligence Departmenta* na britanskem zunanjem ministrstvu, zatem pa *pro foro interno* takole povzel tiste glavne značilnosti procesa, ki bi jih bi bilo treba upoštevati kot smernice pri nadaljnjem poročanju Radia London: "... Ti Slovenci so delovali proti fašistični državi, in to na dva načina: a) z bojem za človekove pravice in demokratične svoboščine so bili nespravljivi nasprotniki celotnega fašističnega sistema, dušenja svoboščin in pravic in njegovih brutalnih metod.

b) Vsi so pripadniki naroda, ki ga fašisti niso hoteli integrirati v italijansko državo. Proti njim je potekala intenzivna kampanja denacionalizacije, vse pravice, ki pripadajo neki narodni manjšini, pa so jim bile odtegnjene (...). Zaradi tega so se Slovenci politično organizirali, da bi se čim uspešneje uprli fašističnemu režimu.

3. Velika večina obtoženih na tržaškem procesu so člani organizacije, ki je s političnimi sredstvi delovala zoper fašistično ureditev.

4. Sedem med njimi je bilo članov specialne skupine, ki se je, ko je Italija vstopila v vojno zoper zaveznike, odločila aktivno postaviti po robu fašistični državi. Njihovo stališče je bilo, da se na ta način s svojim bojem pridružujejo zaveznikom. Prav tako so verjeli, da bodo Jugoslovani, njihovi rojaki, prej ali slej stopili v vojno na strani zaveznikov. Menili so, da ne morejo ostati nevtralni, tudi če Jugoslavija še nekaj časa ostane nevtralna, temveč morajo takoj kreniti v boj zoper fašizem.

so bili obtoženi vojninstva v vojnem času. V procesu zoper Gržinovo skupino z dne 23. oktobra 1941 je sodišče slovenskim obtožencem, ki so bili državljani Italije, to zaradi vojnega stanja štelo v oteževalne okoliščine, tako da jih je bilo pet (Anton Gržina, Vincenc Hrovatin, Josip Rojc, Franc Vičič in Josip Žefrin) zaradi vojninstva v vojnem času obsojenih na smrt in naslednji dan ustreljenih v trdujavi Forte Bravetta. Ivan Prime je bil obsojen na dosmrtno ječo, predvojni policijski konisar na Rakeku Ivo Stugar (pri Čermelju Stegar) na 24 let, Anton Gerbec, Franc in Josip Žnidaršič pa na 16 let ječe. Trije obtoženci so bili oproščeni.

Ta specialna skupina je obtožena sabotaže za takšna dejanja, kot je miniranje mostov v Arnoldsteinu ..." (Jevtović, 1989, 209-210)¹⁵

Od približno tristo poletih 1940 aretiranih aktivnih slovenskih antifašistov jih je bilo 142 kaznovanih z opominom in nadzorstvom in 45 s konfinacijo že v marcu 1941, več desetih preostalih pa je bilo na drugem tržaškem procesu konec leta 1941 obsojenih na hude zaporne kazni in smrt. Državni tožilec Carlo Fallace je zahteval dvanajst smrtnih obsodb in pri tem, v najboljšem slogu Rolanda Freislerja ali Andreja Višinskega, obtožence označil za "klobčič človeških reptilov, ki se na tej in oni strani meje plazijo v senci in umazaniji" (Gatterer, 1968, 639-640). Izmed deveterice, obsojene na smrt, je kralj Vittorio Emanuele III. zatem štiri pomilostil na dosmrtno ječo, 47 pa jih je bilo obsojenih na kazni od enega do 24 let zaporja. Na dosmrtno ječo so bili pomiloščeni vodja Manjšinskega inštituta v Ljubljani dr. Lavo Čermelj, Zorko Ščuka, Franc Kavc in Dorko Sardoč.¹⁶ Peterico (Josip Tomažič – Pinko, Ivan Vadnal, Simon Kos, Viktor Bobek in Ivan Ivančič) pa so 15. decembra 1941 ustrelili na Opčinah in na skrivaj pokopali v Villorbi pri Trevisu, prav tako peterica pa je umrla zaradi posledic mučenja v zaporih.

Mednarodno odmevni proces, pospremljen z najstrožjimi varnostnimi ukrepi in zasidranjem vojne flotilje v tržaškem pristanišču, je bil hkrati opozorilno znamenje partizanskemu gibanju v Ljubljanski pokrajini, ki se je, spodbujeno s padcem rapalske meje, že začelo intenzivno širiti tudi zahodno od nje. To dejstvo je bilo izrecno priznано tudi v izreku nadaljnjih sodb, izrečenih pred posebnim sodiščem za zaščito države v Rimu. Tako je bilo v Kovačičevem procesu v izreku sodbe z dne 17. septembra 1942 posebej poudarjeno, da so obtoženci od decembra 1941 do maja 1942 v Gorici in Trstu izvajali intenzivno organizacijsko in propagandno aktivnost v prid partizanskemu gibanju, "ki je že dolgo nevarno prodrlo v naše julijske in obmejne kraje (nelle nostre terre Giulie e di confine), z ustanavljanjem tudi velikih oboroženih tolp" (Dal Pont et al., 1961, 493). Zlasti po maju 1942 je zaradi tega

15 Na tem mestu, kjer je bil povsem očitno govor o prozavezniški, z britansko obveščevalno službo koordinirani dejavnosti organizacije TIGR, ki se ni omejevala le na ozemlje fašistične Italije, temveč je že leta 1940 segala celo na ozemlje tretjega rajha, je Murray pripisal, da so njeni člani "prav tako poskušali uresničiti svojo pravico po združitvi z Jugoslavijo v bodoči novi državi", vendar opozoril, da se za zdaj ne kaže spuščati v ta "aspekt problema" (Jevtović, 1989, 209-210).

Uradnik *Political Intelligence Departmenta* se je z omenjenimi navodili odzval predvsem na pritožbo jugoslovanske kraljeve vlade, da Radio London v svojih oddajah za Italijo in Nemčijo poroča zgolj o sojenju fašistov antifašistom, čeprav so dejansko vsi obtoženi antifašisti hkrati tudi Slovenci. Sklenil je z ugotovitvijo, da je na proces treba gledati predvsem iz dveh zornih kotov, in sicer kot na "pojav nasprotovanja režimu znotraj Italije", a tudi kot na "dokaz obupanega odpora slovenskega naroda" fašističnemu nasilju in "denacionalizaciji". V odvisnosti od dežele, ki ji bo namenjena oddaja Radia London, "je treba poudariti enega od obeh aspektov celotnega primera" (Jevtović, 1989, 209-210).

16 O okoliščinah pomilostitve, peticijah in prošnjah, naslovljenih na Mussolinija iz Ljubljanske pokrajine, povojni razveljavitvi teh sodb pri Vrhovnem kasacijskem sodišču v Rimu natančneje Čermelj, 1972, 181-192.

prišlo tudi do virtualne "obnovitve" stare mejne črte z okrepitvijo karabinjerskih in vojaških enot.

Vsi nadaljnji procesi posebnega tribunala proti Slovincem, ki so znova potekali v "Avli IV" rimske sodne palače, so zatorej že predstavljali vojno justico, *Kriegsrecht* v pravem pomenu besede. Kot je razvidno iz dela AULA IV, objavljenega v Rimu leta 1961, je bilo Slovincem in Hrvatom, državljanom Italije, v tem času sojeno zaradi pripadnosti partizanskemu gibanju, sabotaže, defetizma in subverzivne propagande, "napada na integriteto državnega ozemlja", "komunistične aktivnosti", "proti-narodnega delovanja" in drugih dejanj, in sicer leta 1942 na devetindvajsetih in v prvih mesecih leta 1943 na dvaintridesetih procesih.¹⁷ Najmlajši obsojenec v zgodovini leta 1926 ustanovljenega posebnega tribunala je bil komaj petnajstletni Ludvik Likon iz Stare vasi pri Postojni. Dne 16. oktobra 1942 je bil obsojen na 24 let ječe, in sicer zaradi poskusa nakupa orožja pri pripadnikih fašistične milice. V obdobju od drugega tržaškega procesa v decembru 1941 do ukinitve sodišča v času Badoglijeve vlade je bilo vođenih kar 61 procesov proti "drugorodcem" z 247 obtoženci in 229 obsojenci. Osemnajst jih je bilo obsojenih na smrt, eden na dosmrtno ječo, preostali na 2153 let ječe.¹⁸ Najtežje obsodbe je posebno sodišče izreklo 29. junija 1942 na procesu proti dvaindvajsetim partizanom iz skupine Bratje Maslo, ki so bili povečini ujeti v bitki na Nanosu 18. aprila 1942. Petnajstim je bila izrečena smrtna kazen,

17 V letu 1943 je posebni tribunal deloval le do druge polovice julija, ko ga je Badoglijeva vlada odpravila. Vsega skupaj je bilo torej v tem obdobju kar 61 procesov, na katerih je bilo obtožencev 247, obsojenih 229, od tega spet enajst na smrt, eden na dosmrtno ječo, preostali na 2153 let ječe (Čermelj, 1965, 335).

18 Leta 1961 je osrednje italijansko združenje antifašističnih političnih preganjancev (ANPPILA) v obsežnem delu pod naslovom "Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista" objavilo obširen popis vseh procesov pred posebnim fašističnim tribunalom. Iz objavljenega gradiva, obsega-jočega več kot šeststo strani z dokumenti, je Založništvo tržaškega tiska (ZTT) leta 1970 objavilo neke vrste izvleček na sta trindvajsetih straneh, naslovljen "Iz knjige Aula IV. Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči)". V njem je bil objavljen tudi seznam vseh političnih procesov, ki jih je posebno sodišče odstopilo rednim sodiščem zaradi ocene, da delikti niso tako resni. K tej praksi se je začelo zatekati od leta 1937 naprej, v skladu z možnostjo, ki jo je dopuščal člen 2 kraljevega dekreta z dne 15. februarja 1936, in sicer v primerih, ko je posebno sodišče ocenilo, da primer ni tako resen, torej zlasti v primeru verbalnih deliktov (žalitev "duceja", kralja, kraljevske rodbine, sramotenje vlade, nacije, fašistične stranke in milice ipd.). Leta 1940 je bilo 5, leta 1941 3 in leta 1942 35 takšnih primerov. Rednim sodiščem je posebno sodišče za zaščito države v letih 1937-1943 predalo šestinšestdeset slovenskih in hrvaških obtožencev.

Politični kaznjenci pod fašistično Italijo niso uživali nikakršnih privilegijev, njihov položaj pa je bil slabši od navadnih zločincev. Posebno strog je bil odnos kaznihiških oblasti do slovenskih političnih kaznjencev. Tako je bil v njihovem primeru izredno redko uporabljan čl. 176 fašističnega kazenskega zakonika (Codice Penale Rocco), ki je predvideval pogojno osvoboditev. Tisti, ki je bil obsojen na več kot 5 let zavora in je že prestal polovico kazni, je bil lahko pogojno izpuščen, če je bilo njegovo vedenje dobro in če ni ostanek kazni presegal 5 let. Kot rečeno, je bila takšna ocena redko dana v primerih Slovincem, ki so bili skoraj vsi obsojeni na zelo težke kazni (Čermelj, 1965, 341-342).

devet pa jih je bilo zatem ustreljenih v trdnjavi Forte Bravetta na obrobju Rima.¹⁹ Skupaj je bilo v tej trdnjavi v letih 1942-43 izvršenih štirinajst smrtnih obsodb nad Slovenci.

Zoper vse boljše organizirano in številčno slovensko partizansko gibanje, ki je v avgustu 1942 seglo tudi na območje Beneške Slovenije (in s tem prek italijanskih meja izpred leta 1866), je državna oblast nastopala na podobno drakonski način kot v Ljubljanski pokrajini; s surovo brahialno silo, uporabljano proti civilnemu prebivalstvu, z maščevalnimi kazenskimi pohodi, požigi vasi, poboji civilistov, prisilnimi mobilizacijami, deportiranjem ter interniranjem sodelavcev in njihovih sorodnikov. V juniju 1942 je prišlo do požigov vasi v Brkinih in na Vipavskem, ko je bilo ubitih 57 ljudi, okrog petsto pa interniranih (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 97).²⁰ Deportirance iz Julijske krajine so sprva zbirali v Gradišču in Kostanjevici pri Gorici. Iz ohranjenega poročila tržaškega kvestorja z dne 28. februarja 1943 je bilo na primer razvidno, da je bilo samo v prvih dveh mesecih leta 1943 ubitih 17 civilnih oseb, 60 "upornikov" in 30 italijanskih vojakov, partizani pa so mobilizirali 961 mladih "drugorodcev" ("allogeni"), medtem ko jih je 513 odšlo v partizane prostovoljno. Družinski člani "upornikov" so bili poslani v internacijska taborišča, njihovo celotno premoženje pa je bilo sekvestrirano v korist države. Dejansko je to pomenilo, da je bilo zgolj v tem kratkem časovnem obdobju "več kot tisoč civilistov v provincah Gorica in Trst ob vse premoženje in deportirano" (Fogar, 1999, str. 51).²¹

19 Na smrt so bili obsojeni Franc Vinčič iz Postojne, Ivan Čekada iz Bukovice, Josip Hreščak iz Postojne, Pavel Rust iz Vipave, Franc Srebot iz Pivke, Leopold Frank s Prema, Karl Kaluža iz Postojne, Anton Bele iz Slavine, Viljam Dolgan iz Topolca, Karel Maslo iz Košane, Franc Maslo iz Košane, Aleksij Sonta iz Vipave, Ivan Premrl iz Vipave, Anton Ferjančič iz Gorice in Peter Žorž iz Vipave. Zadnjih šest je bilo obsojenih na smrt v odsotnosti.

20 Moški so bili internirani v kraju Cairo Montenotte v Liguriji, ženske pa v kraju Fraschette pri Alatriju (provincia Frosinone).

21 Goriški prefekt je 18. septembra 1942 obvestil notranje ministrstvo, da je samo med 10. in 15. septembrom v partizane odšlo 40 mladeničev letnika 1932, in napovedal, da bo izdal poziv, naj se vrnejo, za starejše letnike pa v podobnem primeru zapovedal aretacijo družine in zaplenbo premoženja. Poziv na vrnitev z dne 29. septembra 1942 je ostal brez odziva, že 23. septembra pa so italijanske oblasti v Zdravščini pripravile barake za internirane družine. Dne 27. septembra 1942 je bila imenovana komisija za upravljanje odvetnega premoženja, 28. septembra aretiranih 80 najbližjih sorodnikov. Moške so internirali v barakah, ženske zaprlj v lokalne zapore, vse do drugačne odločitve ministrstva za notranje zadeve. To je pripravljalo še bolj radikalne uredbe. V dopisu notranjega ministrstva (generalne direkcije za vojno službo) prefekturam z dne 20. marca 1943 je bil podan predlog, da se internirajo vsi moški "drugorodci", ki so sposobni za služenje vojaškega roka, v starosti od 42 do 50 let, tisti, ki niso sposobni, pa od 19. leta dalje ter vse družine upornikov in njihovih pomočnikov oziroma simpatizerjev. V sporočilu prefekturam je ministrstvo navedlo, da ima sicer na voljo le zmogljivosti za 1000 žena in otrok, in sicer v taborišču Le Fraschette (Alatri), za interniranje moških pa bo poskrbela vojna uprava s posebnimi taborišči, tako da naj se prefekti v zvezi s tem dogovorijo z vojnimi oblastmi. Do interniranja sicer ni prišlo v predvidenem obsegu, moške pa so vse zimo 1942/43 pošiljali v delovne bataljone (Prim.: Hriženjak, 1952, 413). Nadaljnji policijski ukrepi so zajemali odvzem radijskih aparatov "sumljivim osebam", na poslednji dan leta 1942 pa je goriška

Na območju Julijske krajine je takrat že divjala prava "mala totalna vojna", v kateri so poleg vojske in policije sodelovala tudi vojaška in redna sodišča z rimskim posebnim tribunalom na čelu, torej celotni represivni aparat fašistične države. Na razsežnosti te "protipartizanske vojne" znotraj predvojnih meja Kraljevine Italije je kazalo na primer že dejstvo, da je bil 15. junija 1942 prav z namenom zatiranja "upornišтва" ustanovljen 23. armadni zbor z divizijama v Gorici in Divači in poveljstvom v Trstu, naslednje poletje pa še 24. armadni zbor v Vidmu z divizijo "Julia". Posebno obliko boja, ki ga je režim vodil zoper lastno prebivalstvo, je pomenilo tudi delovanje zloglasnega "Posebnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino" ("Ispettorato speciale di Pubblica Sicurezza per la Venezia Giulia"), opremljenega s posebnimi pooblastili. Tako je mogel inšpektorat, ki je za sledenje "sumljivim elementom" uporabljal mobilne skupine ("nuclei mobili"), sestavljene iz agentov javne varnosti in karabinerjev, povsem po lastni presoji odrediti deportacije slovenskih in hrvaških civilnih oseb oziroma celotnih družin po poprejšnji konfiskaciji vsega premičnega in nepremičnega premoženja (Fogar, 1999, 36). V svojem delovanju se je zgledoval po metodah posebnih policijskih enot, v dvajsetih letih uporabljanih za boj proti mafiji in banditizmu na Siciliji. Njegov sedež in hkrati mučilnica v vili Trieste v ulici Bellosguardo je že kmalu pridobil žalosten sloves zaradi bestialne okrutnosti, uporabljane pri zasliševanjih. Svojo dejavnost je nadaljeval tudi med petinširidesetdnevniim badoglievskim medvladjem, zatem pa ga je s pridom prevzela nemška *Sicherheitsdienst* (SD).

Hkrati s stopnjevanjem vojaških akcij – v tem pogledu je bil zelo indikativen predlog tržaškega prefekta Tamburinja, ki je že junija 1942 predlagal, naj se v boju s partizani po abesinskem vzoru uporabi strupeni plin iperit (Apih, 1966, 414) – se je režim tudi na mestnih ulicah vse bolj neprikrito vračal k svojim skvadrističnim začetkom, torej h grobem uličnemu nasilju, ki ga je označevalo ozračje nediskriminativnega množičnega pogroma. Zlasti v maju 1943 so se v Trstu sredi belega dne vrstili fizični napadi na Slovence, a tudi na Jude – ti so bili v nekdanjem emporiju habsburške monarhije še posebno številni, zoper njih pa je bila po nemškem vzgledu v Italiji že leta 1938 sprejeta antisemitska zakonodaja.²² Nasilje nad ra-

prefektura prepovedala lov v krajih, kjer je bila uvedena policijska ura. Drastično se je povečalo število hišnih preiskav in razširila mreža policijskih postaj. Dne 28. decembra 1942 so vojaške oblasti definitivno prenehale dajati dopust vojakom "slovanskega" rodu, da bi s tem preprečile vse bolj pogosto dezerterstvo. Policijska ura, tako imenovani "copri fuoco", se je še med letom razširila na vso Primorsko. Goriški je s podobnimi ukrepi sledila tudi tržaška prefektura.

- 22 V Ljubljanski pokrajini je bilo sprejetej tovrstne zakonodaje v srednješolskem učbeniku pojasnjeno takole: "Po osvojitvi Etiopskega cesarstva je fašistična vlada poskrbela, da se ohranijo značilnosti italijanskega naroda. Prepovedala je zato zakone med Italijani in pripadniki narodov, ki niso evropskega ali azijskega plemena, zlasti v cesarstvu, kjer žive Hamiti, Semiti in Činci, a tudi v Italiji sami, kjer so prepovedane poroke med Italijani in Židi, ki pripadajo semitskemu plemenu." V Italiji naj bi jih živelo "okoli 60 000", po "ukrepih, ki jih je sprejela fašistična vlada, pa njihovo število pada" (Mori, 1941, 55).

zličnimi kategorijami prebivalstva²³ je doseglo tolikšno intenzivnost, da je – kot je ugotavljal Elio Apih – povečalo politično izoliranost "zahajajočega fašizma" od cerkvene hierarhije, ki je začela z "vse večjo energijo" in pravzaprav "v interesu lastne Cerkve" poudarjati načela naravnega prava (Apih, 1966, 439).²⁴

Po padcu Mussolinijevega režima in Ducejevi internaciji na Gran Sasso, kjer je njegov čuvar postal eden od obeh vodij tržaškega "Posebnega inšpektorata", inšpektor Gueli,²⁵ je bilo z odlokom Badogliove vlade z dne 29. julija 1943 po šestnajstih letih delovanja sicer ukinjeno posebno sodišče za zaščito države v Rimu, v odnosu italijanskih oblasti do Slovencev znotraj meja Italije pa se ni veliko spremenilo. Aretacije "drugorodnih" državljanov so se nadaljevale, za orožje sposobne može so še naprej pošiljali v "posebne bataljone" v notranjost Italije. Do zahtevane izpustitve slovenskih političnih zapornikov ni prišlo, v državnem aparatu pa so ostajali še naprej stari ljudje. Vendar so se takrat že začeli oglašati glasovi nekaterih demokratično usmerjenih političnih osebnosti v Trstu in na Goriškem, ki so v strahu za nedotakljivost italijanskih meja zahtevali, naj nova vlada v Rimu tudi v pravnem pogledu spremeni svoj odnos do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini.

Naravnost farsičen, a tudi značilen za zmedo prehodnega obdobja je bil na primer predlog protifašističnega komiteja v Gorici, podan le dan pred podpisom italijanske kapitulacije.²⁶ Glede na to, da je bil dekret o priključitvi Ljubljanske pokrajine z dne 3. maja 1941 vse do kapitulacije Italije septembra 1943 edini veljavni zakonski temelj, na podlagi katerega bi bilo mogoče spremeniti politiko do slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Julijski krajini, je goriški komite 2. septembra 1943 na tamkajšnjega prefekta naslovil sponenico in v njej predlagal nič več in nič manj kot to, da se na to prebivalstvo "lojalno in integralno" aplicirajo določbe omenjenega dekreta (Apih, 1966, 462). Pravo nasprotje te domislice je po drugi strani pomenila

23 "Tre furono le direttrici principali della violenza del regime con appoggio delle federazioni fasciste locali fra il 1941 e il 1943: quella antipartigiana, quella anticbraica, quella antisoperaia e contro i gruppi dell'antifascismo italiano." (Fogar, 1999, 35)

24 Režimski pritiski na slovensko oziroma hrvaško duhovščino so se kazali tudi v obliki konfinacije in internacije; v januarju 1941 je tržaški škof nunciju sporočil osem takšnih primerov (Blasina, 1992, 143). Na zahtevo nekaterih duhovnikov v farah s slovensko večino je škof interveniral tudi v številnih primerih interniranja civilnega prebivalstva, toda že v avgustu 1941 so oblasti prenehale izdajati dovoljenja za vrnitev v domači kraj (Blasina, 1992, 143). V avgustu 1942 je goriški nadškof Margotti zaprosil Vatikan, naj intervenira pri državnih organih, da pri represalijah začnejo ločevati med prebivalstvom in "uporniki" ter opustijo represivne metode skvadrstov, ki jim "politične oblasti dajejo proste ali skoraj proste roke ..." (Apih, 1966, 439), zoper sadistična nujenja v ulici Bellosguardo pa je nastopil tudi Slovecem izrazito nenaklonjeni tržaški škof Santin, in sicer z naslednjo utemeljitvijo: "Quando, contro la legge, da chi rappresenta la legge, viene usata violenza e ingiustizia, tutto crolla. Tutto crolla nella mentalità e nella fiducia del popolo (...) E siamo all'anarchia (...) Perciò io guardo con spavento a questi fatti ..." (Apih, 1966, 439)

25 Inšpektorat sta vodila inšpektor Gueli in vicekomisar Colotti. Seveda se je takoj po spektakularni akciji nemaških padalcev in rešitvi Duceja postavil na Mussolinijevo in nemaško stran.

26 Ta je bila namreč podpisana 3. septembra 1943, objavljena pa pet dni kasneje.

pobuda akcionističnega politika Ercole Mianija. Medtem ko se je njegov brat, socialist Michele Miani, zavzel za takojšnjo amnestijo vseh obsojenih in interniranih Slovanov, se je Ercole obrnil neposredno na novega predsednika vlade generala Badoglija z zahtevo, naj se aneksijski dekret takoj razveljavi. Njegovo sprejetje je namreč pomenilo "resno kršitev narodnostnega načela in morale" in je vodilo (pri tem je imel Ercole očitno v mislih delovanje družbe Emona) k odkritemu ropu gospodarske in industrijske substance mesta Ljubljane (Gatterer, 1968, 734). Indikativen je bil tudi adresatov odgovor. Ko mu je namreč italijanski diplomat Galli kasneje omenil obstoj *promemorije* z zahtevo po derogaciji dekreta o priključitvi Ljubljanske pokrajine, mu je Badoglio značilno, a tudi konsekventno odgovoril, naj jo izroči zunanjemu ministru (Apih, 1966, 462-463).

V drugem tovrstnem memorandumu, ki je izšel tudi v obliki brošure, je Gabriele Foschiatti v podobni skrbi po ohranitvi nedotakljivosti meja metropolitanske Italije nastopil s predlogom, naj se Slovincem v Julijski krajini podeli kulturna avtonomija, manjšinsko varstvo bi bilo treba postaviti pod nadzor bodoče evropske federacije. "Vse bolj nepravilna in nečloveška politika fašističnega režima do slovanskih manjšin bo jutri, ko se bodo obravnavala mejna vprašanja, pomenila eno izmed obtožnih točk proti Italiji ..." je ugotavljal v juliju 1943. "... Zaradi tega je nujno sprejeti takšne ukrepe, ki bodo razširili občutek, da bo demokratična Italija Slovane obravnavala z večjo pravičnostjo in več spoštovanja do človekovih in državljanjskih pravic ... Nujno je znova vzpostaviti slovansko osnovno šolstvo ter zagotoviti nekatere svoboščine glede tiska in leposlovja ... ponuditi priložnost takojšnjega ponovnega prevzema slovanskih imen ... Komajda je kaka slovanska vas, ki ni trpela zaradi protizakonitega ravnanja in brutalnosti policije; hišnih preiskav, aretacij, nediskriminativnega interniranja ... pravega mučenja. Nujno je treba sprejeti ukrepe proti odgovornim in hkrati razširiti občutek, da se vzpostavlja pravičnost ... Odgovor na pojav partizanstva ni ustrežal duhu človečnosti in zakonitosti. Skvadristične tolpe so večkrat napadale vasi in jih v celoti požgale, nekaznovano so izvajale sumarne eksekucije ... Treba bo povrniti škodo in nedolžne izpustiti na prostost ... Treba bo revidirati številne sodbe." (Gatterer, 1968, 650).²⁷

27 Maj kot leto pozneje, spomladi 1944, je brezpravni položaj slovenskega prebivalstva Julijske krajine podobno opisal nepodpisani avtor, ki je samega sebe predstavil kot "primorskega Slovence v službi Vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko Primorje". V posebnem, v nemškem jeziku sestavljenem memorandumu o "političnem položaju v Jadranskem Primorju" je nemškim oblastem v operacijski coni tudi na ta način poskušal pojasniti pojav in genezo lokalnega partizanstva ("das Problem der Partisanenerscheinung") in njegove podpore med prebivalstvom.

Nedatirana spomenica, naslovljena "MEMORANDUM ueber die politische Lage im Adriatischen Kuestenlande", shranjena v bivšem diplomatskem arhivu jugoslovanskega zunanjega ministrstva v Beogradu, šteje šest strani, njen dodatek, datiran 2. 4. 1944, pa še tri dodatne, skupaj torej devet tipkanih strani. Na prvi strani dokumenta je doslej neidentificirani avtor zapisal med drugim naslednje: "Ni naroda, ki bi bil v zadnjih desetletjih izpostavljen tako težkim preizkušnjam ali bil tako brezobzirno kot primorski oropan vseh kulturnih pravic, nobenemu narodu ni bila prepovedana celo



Dr. Samo Kristen na znanstvenem sestanku "Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002" v Pokrajinskem muzeju v Kopru

Dr. Samo Kristen al convegno "Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002" al Museo regionale di Capodistria

raba lastnega jezika. Brutalne raznarodovalne metode so sedaj pokazale svoje žalostne sadove – narod ne pozabi ničesar – še posebno ne more pozabiti tega, kar se je v tej deželi dogajalo minula tri leta in kar se upira slehernemu opisu! Kokainizirana divja jaga, ki je za seboj puščala krvave sledi in pogorišča, je pustošila to ubogo deželo in pred seboj gonila moške, ženske in otroke.

Slovenski izobraženci so bili zaradi preganjanja bodisi prisiljeni se preseliti v Jugoslavijo, bodisi bili aretirani ali izgnani. Ljudstvo je bilo popolnoma prepuščeno samo sebi. Politični komisarji italijanske policije so postopoma postali vseomogočni – v zadnjem času / od vstopa Italije v vojno / so postale odveč celo prefekturine komisije, ki so bile sicer edine upravičene za sprejem odločitve o izgnanstvu – zadostovala je zgolj kaprica političnega komisarja, da je bil nekdo iztrgan iz kroga družine. Slovenski vojni obvezniki, ki so se izognili tem ukrepom, so prišli v posebne delovne enote (Arbeitskompagnien), ki so bile čisto podobne kazenskim enotam (Strafkompagnien), v katerih so bili uradniki, učitelji in drugi izobraženci prisiljeni opravljati najbolj groba dela v nezdravih področjih.

Iz takšnega ravnanja se lahko rodi le sovraštvo. Če je ljudstvo vse raznarodovalne metode skozi dolga leta prenašalo razmeroma mimo (...), so drakonski ukrepi zadnjega časa preseгли vso mero. Mladi moški so pričeli iskati zatočišče v gozdovih in povsod se je pričelo govoriti o upornikih – o upornikih in ne o partizanih. Ljudstvo je popolnoma razumelo njihov položaj in simpatiziralo z njimi. " (DAZM, 1).

Za nekdanjega iredentista, ki je že naslednje leto umrl v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau, dva meseca pred italijansko kapitulacijo ni bilo več dvoma, da lahko samo "svobodnjaški in demokratičen režim, ki zagotavlja polno pravico do popolne kulturne avtonomije, ustvari osnovne pogoje za civilno sožitje ... Poleg učinkovite pravne enakosti državljanov obeh nacionalnosti do države je treba Slovencem zagamčiti pravico do uporabe lastnega jezika, do uporabe lastnih nacionalnih simbolov, do ustanovitve lastnih šol, lastnih verskih, kulturnih in gospodarskih ... združenj." (Gatterer, 1968, 733)

Žal so vsi ti predlogi, zapisani pred septembrom 1943, izzveneli v prazno. Na vzhodnem obrobju metropolitanske Italije, kjer je minuli dve desetletji vladala oblika posebno virulentnega "obmejnega fašizma", se v kratkem obdobju med padcem fašističnega režima in prihodom Nemcev ni spremenilo skoraj nič. Fašizem, je konec šestdesetih let ugotavljal Karl Gatterer, ni izučil niti generala Badoglio, niti kralja, niti tržaškega meščanstva. "Po padcu enega močnega režima so si želeli, da novi ostane močan ali pa da ga nadomesti še močnejši. Na koncu so dobili prav močnega: nemškega namreč." (Gatterer, 1968, 650) Zahteve, zapisane v Foschiattijevi spomenici, pa so avstrijskega zgodovinarja še celega četrto stoletja pozneje navedle tudi k naslednji, dokaj resignirano zveneči ugotovitvi: "Če so bila ta razmišljanja namenjena le za tisti čas, je v njih treba videti besede, zasejane v veter. Največji del tistega, kar je Foschiatti s soglasjem svojih prijateljev iz akcionistične stranke hotel doseči takrat, pa ima veljavnost tudi še danes, a je na žalost še zelo oddaljeno od uresničitve." (Gatterer, 1968, 734)

BREVE ILLUSTRAZIONE DELLA POSIZIONE GIURIDICO-POLITICA DELLA
POPOLAZIONE SLOVENA DELLA VENEZIA GIULIA DALL'ENTRATA IN
GUERRA DELL'ITALIA E DALL'ATTACCO ALLA JUGOSLAVIA ALLA
CAPITOLAZIONE ITALIANA NEL SETTEMBRE DEL 1943

Samo KRISTEN

Istituto per gli studi etnici, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: samo.kristen@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Il contributo prende in esame la posizione giuridico-politica della popolazione slovena della Venezia Giulia dall'entrata in guerra dell'Italia e dell'attacco alla Jugoslavia sino alla capitolazione italiana dell'8 settembre 1943. Dopo l'accoglimento il 3 maggio 1941 del decreto sull'annessione della "Provincia di Lubiana", che di colpo fa diventare "vecchia frontiera" il confine di Rapallo, la mino-

ranza slovena sotto l'Italia (che ora rappresenta quasi la metà del popolo sloveno) è costituita da due categorie: agli sloveni cittadini italiani d'anteguerra, per i quali continua a vigere interamente la legislazione italiana, comprese le norme snazionalizzatrici del "ventennio" fascista, si aggiungono ora i cosiddetti "cittadini ammessi" dell'ufficialmente bilingue "Provincia di Lubiana", che ottengono l'autonomia e sono esentati dal servizio militare. Si crea così una situazione paradossale: agli sloveni appena ammessi, che non sono nemmeno cittadini a pieno diritto del Regno d'Italia, il regime, per ragioni assolutamente particolari, permette, a prima vista "generosamente" (rispetto alla politica di brutale germanizzazione condotta nei territori sloveni occupati dai nazisti), l'uso della propria lingua, un proprio sistema scolastico ed una partecipazione all'amministrazione della provincia, cosa che invece continua a negare ad un numero quasi pari di loro connazionali nella Venezia Giulia. Fino alla fine del 1940 sono impiegate nella Venezia Giulia misure preventive e repressive, in vigore su tutto il territorio dello stato italiano (arresti, confinamenti e denunce al Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato di Roma), ma qui in numero molto maggiore e con alcune specifiche particolari, tra le quali la formazione di "battaglioni speciali" quali forma indiretta di confinamento, cioè di internamento per le "inaffidabili" reclute di stirpe slovena e croata ed il loro invio nelle zone italiane dell'interno. Subito dopo l'annessione della "Provincia di Lubiana", il ministero dell'interno dispone di "considerare in maniera benevola" la popolazione slovena nella Venezia Giulia, ma l'ordinanza, che avrebbe dovuto avere effetti positivi soprattutto sulla situazione nella "Provincia di Lubiana", rimane soltanto un pezzo di carta. Il comportamento delle autorità verso gli sloveni, cittadini italiani, dopo l'annessione della "Provincia di Lubiana" non migliora assolutamente, anzi peggiora (per esempio massicci arresti nell'agosto del 1940, evacuazioni forzate della popolazione civile dalla fascia confinaria prima dell'attacco alla Jugoslavia). Alla fine del 1941, quando il Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato da Roma si trasferisce a Trieste, il capoluogo della Venezia Giulia diventa teatro di un processo monstre contro gli antifascisti sloveni, un processo che richiama anche l'attenzione dell'opinione pubblica degli Alleati. Con l'espansione del movimento partigiano nella Venezia Giulia negli anni 1942/43, le autorità adottano le stesse misure impiegate nella "Provincia di Lubiana": incendio di villaggi, massacro di civili, arresti, deportazioni e internamento di coloro che collaborano con il movimento partigiano e dei loro parenti. Il Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato continua intanto a condannare a morte e a lunghi anni di carcere molti sloveni, mentre a Trieste, per reprimere l'attività antifascista, viene costituito l'"Ispettorato Speciale di Pubblica Sicurezza per la Venezia Giulia", con ampie competenze discrezionali. Dopo la caduta del regime di Mussolini, nel luglio del 1943, e prima dell'occupazione tedesca, durante il breve periodo di interregno di Badoglio, si registrano alcune iniziative volte a migliorare lo status giuridico della popolazione slovena (i pro-

memoria dei fratelli Miani, il memorandum di Foschiatti), ma il governo a Roma non li prende in considerazione.

Parole chiave: posizione giuridica delle minoranze nazionali, sloveni, Venezia Giulia, Trieste, Gorizia, Italia, Provincia di Lubiana, fascismo, seconda guerra mondiale

LITERATURA

- Apih, E. (1966):** Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia. Bari, Laterza.
- Blasina, P. (1992):** Vescovo e clero nella diocesi di Trieste – Capodistria 1938-1943. V: Vinci, A. (ed.): Trieste in guerra. Gli anni 1938-1943. I Quaderni di Qualestoria, I. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia.
- Caraci, G. (1941):** Lubiana – capoluogo della novantanovesima provincia d'Italia. Rivista mensile della consociazione turistica italiana. Le vie d'Italia, XLVII., 6.
- Ciano, G. (1947):** Diario. Volume secondo, 1941-1943. Milano, Rizzoli.
- Cuzzi, M. (1998):** L'Occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma, SME, Ufficio Storico.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1972):** Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana, Slovenska matica.
- Dal Pont, A. et al. (1961):** AULA IV – tutti i processi del Tribunale speciale fascista. Roma, ANPPIA.
- DAZM, 1 –** Diplomatski arhiv zunanjega ministrstva Srbije in Črne gore, Fond Mirovne konference v Parizu, fascikel 55/33.
- De Castro, D. (1981):** La Questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954, Vol. I. Cenni riassuntivi di storia della Venezia Giulia sotto il profilo etnico-politico. Il dissolvimento della Venezia Giulia e la fase statica del problema. Trieste, Lint.
- Ferenc, T. (1987):** Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Maribor, Založba Obzorja.
- Ferenc, T. (1999):** "Ubija se premalo". Obsojeni na smrt – Talci – Ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana.
- Ferenc, T. (2000):** Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Fogar, G. (1999):** Trieste in guerra 1940-1945. Società e resistenza. Quaderni 10. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia.

- Gatterer, K. (1968):** Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien. Wien – Frankfurt – Zürich.
- Hrženjak, J. (ed.) (1952):** Istra i Slovensko Primorje. Borba za slobodu kroz vijekove. Beograd, Rad.
- Italian Genocide Policy (1954):** Italian Genocide Policy against the Slovenes and the Croats. A Selection of Documents. Belgrade, Institute for International Politics and Economics.
- Jevtović, M. (1989):** Šta kaže radio London. A–Ž Delo. Beograd.
- Kacin Wohinz, M. (1982):** Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1-2. Ljubljana.
- Kacin Wohinz, M. (1991):** Predlogi Itala Saura za raznoroditev Slovencev in Hrvatov v Italiji (1939-1941). Annales, I. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Klun, A. (1995):** Prekomorske enote v NOV. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 9: Plo–Ps. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mack Smith, D. (1996):** Documentary falsification and Italian biography. V: Blanning, T. C. W., Cannadine, D. (eds.): History and biography. Essays in honour of Derek Beales. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mori, A. (1942):** Zemljepis Italije in njenih kolonij. Slovenska izdaja. Torino, G. B. Paravia & C.
- Parovel, P. (1985):** L'Identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti. Trieste, Eugenio Parovel editore.
- Rusinow, D. I. (1969):** Italy's Austrian Heritage 1919-1946. Oxford, Oxford University Press.
- Sala, T. (1974):** Programmi di snazionalizzazione del "Fascismo di frontiera" (1938-1939). Bolettino, II, 2. Trieste.
- Vsi procesi (1970):** Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči). Iz knjige Aula IV. Trst, Založništvo tržaškega tiska.